

KORPORATIV BOSHQARUV PRINSIPLARI VA MODELLARINING XUSUSIYATLARI

FEATURES CHARACTERISTICS OF CORPORATE GOVERNANCE PRINCIPLES AND MODELS

¹Elmırzayev Samariddin
Eshquvatovich

¹Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori,
iqtisodiyot fanlari doktori. **ORCID:** 0000-0002-4493-6316,
G-mail: samar101127@gmail.com

Annotatsiya Abstract

Uzb. - Mazkur maqolada korporativ boshqaruv prinsiplari tahlil qilinib, ularga amal qilishning ahamiyatli jihatlari aniqlangan. Shuningdek, korporativ boshqaruv modellarining aksiyadorlik jamiyatlari rivojlanishi va milliy iqtisodiy taraqqiyotdagi roli tadqiq qilingan. Anglo-sakson, nemis, yapon, oila modelining ustuvor jihatlari asoslangan. Amalga oshirilgan tadqiqot va tahlillar asosida xulosalar shakllantirilgan.

Eng. - This article analyzes the principles of corporate governance and identifies important aspects of their implementation. The role of corporate governance models in the development of joint-stock companies and national economic development is also studied. The priority aspects of the Anglo-Saxon, German, Japanese, family models are based on. Conclusions are formulated based on the research and analysis conducted.

Kalit soʻzlar: Keywords:

- ❖ korporativ boshqaruv, model, prinsip, oshkoralik, javobgarlik.
- ❖ corporate governance, model, principle, transparency, responsibility.

Kirish.

Korporativ boshqaruv – bu aksiyadorlar, menejment va boshqa manfaatdor tomonlar oʻrtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi tizim boʻlib, kompaniya faoliyatining shaffofligi, samaradorligi va javobgarligini taʼminlaydi. U investitsiya jozibadorligini oshiradi, risklarni kamaytiradi va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ragʻbatlantiradi.

Korporativ boshqaruv samaradorligi uning prinsiplariga amal qilinishiga bevosita bogʻliq. Bunda shaffoflikni va axborot oshkoraligini taʼminlash – korporativ tuzilma faoliyati toʻgʻrisida toʻliq va ishonchli maʼlumot berilishi orqali aksiyadorlar va investorlar ishonchini oshirishga erishiladi. Javobgarlik prinsipiga koʻra korporativ boshqaruv

organlari oʻz qarorlari uchun aksiyadorlar va boshqa manfaatdor tomonlar oldida hisobdorligi masʼuliyatli boshqaruvga xizmat qiladi. Bugungi kunda faol qoʻllanilayotgan ESG standartlaridan kelib chiqqan holda barqaror rivojlanishni taʼminlash uzoq muddatli strategiya asosida korporativ tuzilmalar moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligi oshirishga xizmat qiladi. Bunda atrof-muhit va ijtimoiy masalalarda ham biznes faolligi nufuz ortishini taʼminlaydi. Umuman korporativ boshqaruv prinsiplariga amal qilish investison jozibadorlikni oshirishi hisobiga korporativ tuzilmalarning milliy va xalqaro bozordagi raqobatdoshligini oshiradi.

Korporativ boshqaruv rivojlanib borishi bu borada tajribalar orttirilishiga olib keldi. Maʼlum bir korporativ tuzilma faoliyatida ijobiy

natijalarga sabab bo'lgan korporativ boshqaruv tajribalari boshqa korporativ tuzilmalar uchun namuna vazifasini o'tay boshladi. O'z navbatida korporativ boshqaruv ijobiy tajribalarining ommalashishi yuz berdi va bu jarayon mamlakatlarni ham qamrab ola boshladi. Natijada yangi tashkil etilayotgan aksiyadorlik jamiyatlari, korporativ boshqaruv yangidan yo'lga qo'yilayotgan mamlakatlar uchun namuna sifatida korporativ boshqaruv modellari yuzaga keldi. Korporativ boshqaruv modellari shakllanishida etnik aholining turmush-tarzidan kelib chiqqan holda korporativ madaniyat ham ham ta'sir ko'rsatganligini alohida ta'kidlashimiz lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Bugungi kunga kelib dunyo miqyosida keng qo'llaniladigan tushunchalardan biri shak-shubhasiz korporativ boshqaruv tushunchasidir. "Korporativ boshqaruv oldindan mavjud, shuningdek ushbu atama yangi hamdir" [1]. Bunga korporativ boshqaruv organlari tomonidan faoliyati samarali tashkil etilib kelinayotgan yirik aksiyadorlik kompaniyalari, transmilliy korporatsiyalar va hokazolarning milliy va jahon iqtisodiyotidagi o'rni sabab bo'lmoqda. Shundan kelib chiqqan holda dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida, xususan mamlakatimizda ham korporativ boshqaruv tizimini samarali tashkil etish masalasiga jiddiy e'tibor qaratilib kelinmoqda. Keltirilayotgan jihatlar sabab korporativ boshqaruvning iqtisodiy mohiyati, uning maqsad va vazifalarini to'g'ri anglash maqsadga muvofiq.

Korporativ boshqaruvning iqtisodiy mohiyati uzoq yillardan buyon o'rganilib kelinmoqda va bu borada tadqiqotchilarning fikrlari xilma-xilligiga guvoh bo'lish mumkin. Masalan M.Xamidulin esa "Korporativ boshqaruv – korporatsiya mulkdorlarining korporatsiya kapitalini shakllantirishga, undan foyda olish maqsadida yanada samarali foydalanishga hamda olingan daromadlarni korporativ munosabatlarning barcha

ishtirokchilari o'rtasida adolatli taqsimlashga qaratilgan strategik muhim qarorlarni belgilash, ta'riflash va qabul qilishga doimiy va real ta'sirini ta'minlashdagi ongli, bevosita ishtirokidir" [2], deb izohlaydi. Tashkiliy huquqiy shakl sifatida korporatsiyalar barcha mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda qo'llanilmaydi. Shu nuqtayi nazardan korporatsiyalar, kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari, mas'uliyati cheklangan jamiyatlari va boshqalarni umumlashtirgan holda korporativ tuzilma tushunchasi bilan ifodalaymiz.

A.Xoshimovning ta'kidlashicha, "Korporativ boshqaruvning asosiy mazmuni aksiyadorlik jamiyatining faoliyatiga jalb etilgan turli shaxslar manfaatlarini muvozanatini o'rnatishdan iborat" [3]. Mazkur izohda korporativ boshqaruv faqatgina aksiyadorlik jamiyatlari bilan bog'langan. Vaholanki korporativ boshqaruv yirik mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda ham joriy etilishi mumkin.

D.Suyunov tomonidan "Korporativ boshqaruv – bu mulk shaklidan qat'i nazar amaldagi huquqiy-me'yorlarga asoslanib, boshqaruvning ma'lum bir tamoyillari asosida korxona maqsadiga erishish uchun amalga oshiriluvchi faoliyat majmuidir" [4], deya berilgan ta'rif korporativ boshqaruvning mohiyatini nisbatan to'liqroq ochib berilgan.

Bob Trikker esa korporativ boshqaruv tushunchasini operatsion, o'zaro aloqadorlik, aksiyadorlar, moliyaviy-iqtisodiy va ijtimoiy nuqtayi nazarlardan ta'riflaydi [1]. Xususan, operatsion nuqtayi nazardan korporativ boshqaruvga kompaniyalar boshqariladigan va nazorat qilinadigan tizim sifatida qaraladi va bunda direktorlar kengashi kompaniyani boshqarishga mas'ul hisoblanadi. Boshqaruvda aksiyadorlarning roli esa direktorlar va auditorlarni tayinlash va o'z manfaatlarini qanoatlantiradigan darajada boshqaruv tarkibini shakllantirishdan iborat. O'zaro aloqadorlik nuqtayi nazaridan esa korporativ boshqaruv tuzilmasi tashkilotdagi turli xil

ishtirokchilar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar taqsimotini belgilab beradi. Bunda aksiyadorlar, kengash a'zolari, menejerlar va boshqa hissadorlar o'rtasida qaror qabul qilishdagi jarayonlar va tartiblar belgilab beriladi. Aksiyadorlar nuqtayi nazaridan korporativ boshqaruv kengash faoliyati hamda uning aksiyadorlar, menejerlar, tashqi auditorlar va boshqalar bilan aloqadorligini nazarda tutadi. Korporativ boshqaruv kompaniyaning ta'sischi (aksiyadorlar) oldidagi javobgarligi va huquqlarini ifodalovchi jarayon sifatida ifodalanadi. Moliyaviy-iqtisodiy nuqtayi nazardan korporativ boshqaruv kompaniyaning moliyaviy ta'minotchilari va ularning mablag'lari qaytib kelishi o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi. Bunda egalik huquqi va investorlar huquqlari himoyasiga alohida e'tibor qaratiladi. Ijtimoiy nuqtayi nazardan korporativ boshqaruv ijtimoiy va iqtisodiy hamda jamoa va individual maqsadlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash bilan izohlanadi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti korporativ boshqaruvning quyidagi prinsiplarini ajratib ko'rsatadi [5]:

1. Samarali korporativ boshqaruv tuzilmasi uchun asoslarni ta'minlash. Mazkur funksiya davlat tomonidan korporativ boshqaruv samarali amal qilishi uchun shart-sharoit yaratishni nazarda tutadi.

2. Aksiyadorlar huquqlari, aksiyadorlarga nisbatan bir xil munosabatda bo'lish va asosiy mulkdorlar funksiyalari.

3. Institutsional investorlar, fond bozorlari va boshqa vositachilar.

4. Korporativ boshqaruvda manfaatdor tomonlarning roli.

5. Axborotlar oshkoraligi va shaffofligi.

6. Direktorlar kengashining javobgarligi.

Umumiy holda qonuniylik, adolatlilik, hisobdorlik, javobgarlik, oshkoralik, shaffoflik korporativ boshqaruvning prinsiplari hisoblanadi. Korporativ boshqaruvning

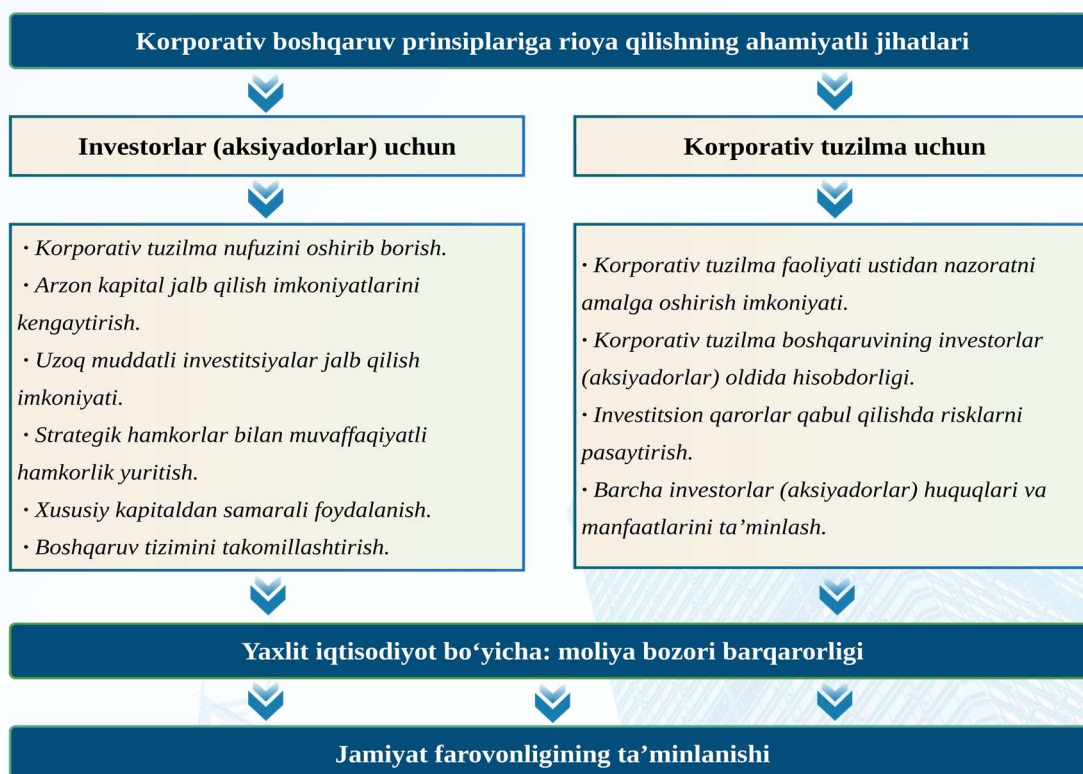
qonuniylik prinsipi davlat tomonidan belgilangan qonunchilik asosida korporativ boshqaruv tashkil qilinishi, korporativ tuzilma faoliyatining qonuniy bo'lishi lozimligini ifodalaydi. Adolatlilik prinsipi esa korporativ tuzilmada aksiyadorning ulushidan qat'i nazar bir xil munosabatda bo'lish, minoritar aksiyadorlar huquqlari va manfaatlarini ta'minlash lozimligini nazarda tutadi. Korporativ boshqaruvda boshqaruv va nazorat organlarining belgilangan tartibda aksiyadorlarga yoki aksiyadorlar vakillariga hisobot berishi hisobdorlik prinsipi asosida tashkil etiladi. Korporativ tuzilma joriy moliyaviy-xo'jalik faoliyati bo'yicha ijroiya organi, ijroiya organ faoliyatini nazorat qilish bo'yicha Direktorlar (kuzatuv) kengashi javobgarlikni o'z zimmasiga oladi va bu amaliyot javobgarlik prinsipi asosida tashkil etiladi. Korporativ tuzilma o'z faoliyati natijalari bo'yicha, shuningdek investitsiyalar jalb qilish maqsadida oldindan belgilab qo'yilgan axborotlar (hisobotlar)ni e'lon qilib boradi. Bunda ma'lumotlar axborotlar oshkoraligi prinsipiga rioya qilish maqsadida e'lon qilib boriladi. Shuningdek, ma'lum bir holatlar yoki moliyaviy qarorlar (operatsiyalar) bo'yicha korporativ tuzilmalar tomonidan muhim faktlar e'lon qilib boriladi. Bu amaliyot bevosita aksiyadorlarni xabardor qilib borish maqsadida korporativ tuzilma faoliyatining shaffofligini ta'minlashga qaratiladi hamda bu jarayon shaffoflik prinsipining talabi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Korporativ boshqaruv prinsiplari va modellari tadqiqida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, taqqoslash, induksiya va deduksiya metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Korporativ boshqaruv prinsiplariga qat'i amal qilish iqtisodiy va ijtimoiy hayotda quyidagilarga imkon beradi (1-rasm).

1-rasm. Korporativ boshqaruv prinsiplariga rioya qilishning ahamiyatli jihatlari¹

Yuqoridagi rasmdan ko'rinib turibdiki, korporativ boshqaruv prinsiplarining ta'minlanishi milliy va xalqaro iqtisodiy taraqqiyoti uchun hamda jamiyat ravnaqi uchun xizmat qiladi.

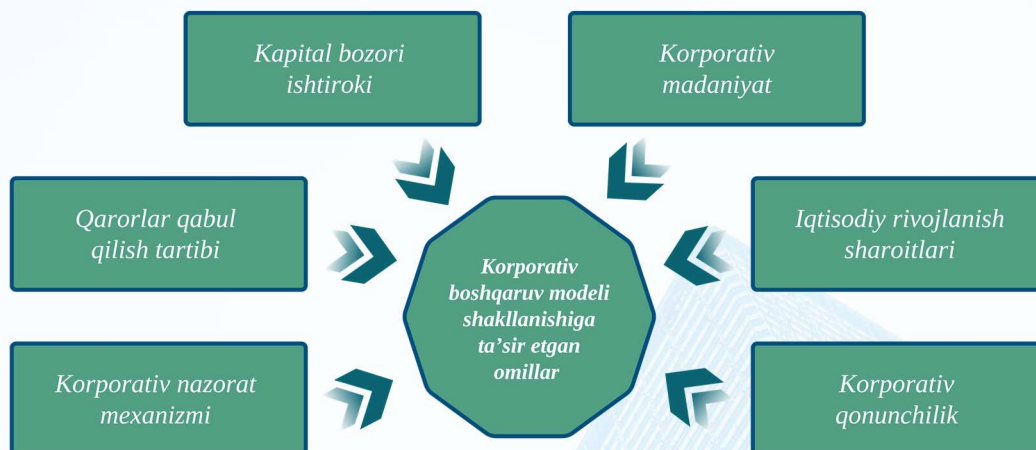
Korporativ boshqaruv modeli korporativ nazorat mexanizmi; qarorlar qabul qilish tartibi; amaldagi moliya tizimi bilan bevosita bog'liq holda kompaniya ichki boshqaruviga kapital bozorining ta'siri; korporativ qonunchilik; aholining iqtisodiy taraqqiyot natijasida shakllangan iqtisodiy xulq-atvor me'yorlari yaxlit birligini o'zida aks ettiradi.

Korporativ boshqaruv modeli shakllanishiga mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining aniq shart-sharoitlari, turmush-tarzining tarixiy an'analari, qonunchilik asoslari holati, jamiyatdagi asosiy qadriyatlar, xo'jalik subyektlarining faoliyat yuritish qoidalari va me'yorlari bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham turli davlatlardagi korporativ boshqaruv modellari o'rtasida ma'lum darajada farqlar mavjud.

Hozirgi kunda tadqiqotchilar o'zaro keskin farqlardan kelib chiqqan holda korporativ boshqaruvning uchta asosiy modelini ajratib ko'rsatadi. Ular anglo-amerika, nemis va yapon modellaridir.

Anglo-amerika, german va yapon modellari ichki boshqaruvning turli-tuman tuzilmalariga namuna sifatida asos hisoblanadi. Bu modellardan har biri agent va prinsipal o'rtasidagi munosabatlardagi muammolarga javobni, shuningdek korporativ tuzilma faoliyat samaradorligini baholashni o'zida aks ettiradi. Ular o'rtasidagi prinsipial farq nazoratning ichki va tashqi mexanizmlari amal qilishida ko'zga tashlanadi. Biror mamlakatda qo'llash uchun korporativ boshqaruv modellaridan birini aynan olish mumkin emas, chunki korporativ boshqaruv tuzilmasi har bir mamlakatdagi shart-sharoitlar va xususiyatlardan kelib chiqqan holda rivojlanib borish xususiyatiga ega hisoblanadi (2-rasm).

¹Muallif tomonidan tuzilgan.

2-rasm. Korporativ boshqaruv modeli shakllanishiga ta'sir etgan omillar²

Umumiy holda har bir korporativ boshqaruv modelining asosiy belgilari yoki elementlari aksiyadorlik jamiyatining muhim ishtirokchilari; muhim ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmi; model bo'yicha aksiyalarga egalik qilish tarkibi; moliyaviy resurs jalb qilish imkoniyati; direktorlar kengashi tarkibi; qonunchilik doirasi; axborotlarni oshkor qilish bo'yicha talablar; aksiyadorlar ma'qullashi talab etiladigan korporativ xatti-harakatlar.

"Jahon amaliyotida korporativ boshqaruvning beshta tan olingan bazaviy modellari mavjud. Ular:

- amerika modeli;
- Birlashgan Qirollik (umum tan olingan tamoyillarga asoslangan) modeli;

- ikki pog'onali kontinental yevropa modeli;

- yapon modeli;

- oilaga tayangan osiyo modeli" [1].

Anglo-amerika modeli aksiyadorlar manfaatini ustuvor qo'yadi, kompaniya boshqaruvi mustaqil direktorlar kengashi orqali amalga oshiriladi. Bozor mexanizmlari kuchli. **Nemis modeli** ikki bosqichli tizim: kuzatuv kengashi va boshqaruv kengashidan iborat. Xodimlar ham boshqaruvda ishtirok etadi. **Yapon modeli** korporativ guruhlar va banklar ta'siri kuchli, uzoq muddatli hamkorlikka asoslangan. **Oila modeli** – kompaniya nazorati asosan oila a'zolari qo'lida bo'ladi, qarorlar shaxsiy ishonch va an'analarga asoslanadi.

1-jadval

Korporativ boshqaruv modellari xususiyatlari*

Nº	Model	Ustuvor xususiyatlar
1	Anglo-sakson modeli	Aksiyalar mayda paketlarga bo'linishi sof korporativ boshqaruvni yuzaga keltiradi va natijada har bir aksiyador manfaati ustuvorligi yuzaga keladi. Strategik innovatsion rivojlanishga ustuvorlik beriladi.
2	Nemis modeli	Moliya institutlari, xususan tijorat banklari asosiy aksiyador bo'lsada sof biznesga yo'naltirilganlik yuqori raqobatdoshlikni namoyon qiladi.
3	Yapon modeli	Moliya-sanoat guruhlar, milliy investitsiyalar ustuvorligi asosida global raqobatdoshlik birlamchi hisoblanadi. Strategik innovatsion rivojlanishga ustuvorlik beriladi.
4	Oila modeli	Aksiyalar nazorat paketi oila nazoratida qolsada, aksiyalar vositasida arzon kapital jalb qilish ustuvorligidan foydalanish uchun investorlar bilan o'zaro manfaatli moliyaviy munosabatlar o'rnatiladi.

*Muallif tomonidan tuzilgan.

²Muallif tomonidan tuzilgan.

Korporativ boshqaruv modelining har birida investorlar va aksiyadorlar manfaatlarini ustuvorligi albatta inobatga olinadi. Mazkur jihat o'z-o'zidan mazkur modellar asosida iqtisodiy taraqqiyotga erishish mumkinligini namoyon qiladi.

Xulosa va takliflar.

Korporativ boshqaruvning adolatlilik, shaffoflik, oshkoralik, javobgarlik kabi prinsiplariga qat'iy amal qilish investitsion jozibadorlik ta'minlanishiga xizmat qiladi. Bu o'z navbatida aksiyalarning afzalliklaridan samarali foydalanish imkonini beradi.

Korporativ boshqaruv modellari ijobiy tajribalarning ommalashuvi asosida yuzaga kelganligi bois yangi tashkil etilayotgan

aksiyadorlik jamiyatlari yoki korporativ boshqaruv joriy etilayotgan mamlakatlar uchun namuna vazifasini o'tab beradi.

Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati kengayishi va rivojlanib borishi bilan bir modeldan boshqasiga o'tishi mumkin. Chunki aksiyadorlik jamiyatlari dastlabki holatda yopiq tartibda tashkil etiladi. Keyin esa ochiqqa intilgandagina faoliyatida ijobiy natijalar ortadi.

Sof korporativ boshqaruv nuqtai nazaridan aksiyadorlik jamiyatlarining anglosakson modeliga intilishi qo'shimcha aksiyalar emissiyasini ochiq joylashtirish yoki aksiyalarni ommaviy joylashtirishda alohida ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bob Tricker. *Corporate governance: principles, policies and practices*. – UK.: Oxford university press, 2012. – 520 p.
2. Хамидулин М.Б. *Финансовые механизмы корпоративного управления. Монография*. – Т.: Молия, 2008. – 204 с.
3. Hashimov A.A. *O'zbekistonda integratsiyalashgan korporativ tuzilmalarni boshqarish metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasi uchun diss. ishi*. – T.: 2007. – 338 b.
4. Suyunov D. *Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya*. – T.: Akademiya, 2007. – 319 b.
5. G20/OECD Principles of Corporate Governance. 2015. <https://www.oecd.org/daf/ca/Corporate-Governance-Principles-ENG.pdf>